

XIX əsr şairlərinə daha yaxın olan sənətkar

Lətifə Mirzəyeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi

Məhəmməd Əmin Təbrizi Dilsuz Cənubi Azərbaycan şairlərinin XIX əsrin ikinci yarısında yetişən və əsərləri sevilə-sevilə oxunan nümayəndələrindəndir. Onun həyat yolu, doğum və ölüm tarixi haqqında dəqiq və ətraflı məlumat yoxdur. Firidun bəy Köçərlinin yazdığına görə «Məhəmməd Əmin Dilsuz 1834-cü ildə hali-həyatda imiş və özü dəxi musinin (qocalmış-L.M.) halında vəfat etmişdir. Buna şahid özünün bir para əşarıdır» (8, 410).

M.Ə.Dilsuz əslən təbrizlidir. O, təhsilini də Təbriz şəhərində almışdır. «Fəqir, xoş xülq-xasiyyət və haqsızən bir şəxs» (9, 194) olmuşdur. Şair həmişə öz bəxtindən, fəqirliyindən, yaşadığı həyatdan, insanların dönüklüyündən şikayətlənmiş və bunları əsərlərində ifadə etmişdir:

Günü-gündən, bəli, ənduhi qəmim artıq olur,
Bilmirəm bəxtdə, ya çərxi-cəfakardədir.
Mən fəqirin də yetiş dadına ey dada yetən,
Dərdimin çarəsi budur ki, sərkardədir (8, 407).

M.Ə.Dilsuz Şeyxülislamın mədhinə yazdığı bu şeirində fəqirliyi ilə bərabər insan qidasının əsasını təşkil edən buğdanın da qıtlığından, tapılmadığından şikayət edir. O, buğdanın sorağı ilə kəndə gəlir, buğda qaçıb anbarda gözlənir, şəhərə gəlir, onu ağzı bağlı çuvallarda buğda alveri ilə məşğul olan tacirlərin anbarında görür. Onu ələ gətirmək üçün isə pul lazımdır, o da şairdə yoxdur.

Mən ilə buğdanın aləmdə sən et divanın,
Görgilə məndədi təqsir, o xunxardədir.
Neçə müddətdi əlimdən qaçıb ol zalimi-dun,
Tutmuşam indi sorağın, sizin anbardədir (6, 106-107).

Firidun bəy Köçərli yazır:

«Mərhum Hacı Seyid Əzim Şirvani dəxi Dilsuz kimi fəqir olduğundan buğdadan zərifanə şikayət edir, onun sorağına düşür və Mahmud ağanın anbarında onu tapır və ol cənabdan ilhah edib deyir:

Sahiba, Mahmud ağa, lütfü mürüvvət dəmidir,
Eyləyib seyyidi-miskinə xəyanət buğda.
İndi beş aydı ki, məndən qaçıb ol rüysilyah,
Qoyub avarə məni-zari bu nikbət buğda.
Tutmuşam indi sorağın, sizin anbardadır,
Qorxuram ki, qaca ordan dəxi xəlvət buğda.

Məlum olur ki, Hacı Seyid Dilsuzun buğdanın haqqında yazdığı əşari oxuyub, nəzirə səbkində haman məzmununda özü dəxi Mahmud ağadan buğda təmənna

edibdir. Amma Hacı Seyid Əzimin əşari Dilsuzunkundan rəvan və abdarkır (məlahətli, axıcı – L.M.). Bu barədə öz məqamında danışılmışdır» (8, 409-410).

M.Ə.Dilsuz fəqirliyi üzündən bir çox bəlalara düçar olmuşdur. O, dolanmaq üçün gah dükənçilik, gah baqqallıq etmiş, gah da tütün satmaqla məşğul olmuş, nökrçilik belə etmişdir. Bir erməni üstə zindana da düşmüşdür. Onun həyatının bu məqamları «Kardən» adlı şeirində öz əksini tapmışdır:

Gah aparıb bəndəni şövq ilə baqqal edər.
Gündə gərək dad edim bir para həmkardən.
Gah tütüncülüyə göndəri min şövq ilə,
Gah qaçırdır məni məhsilü pakardən.
Gah dükandar edər, sən bilisən bu sözü,
Həqq özü bizardır cümlə dükandardən.
Gah salı zindana bir erməni üstə məni,
Gah sizə növkər verib xovfi-tələbkardən (8, 408).

Dilsuzun başına nadürüst insanların üzündən çox bəlalər gəlib. Ona görə də insanlara olan inamı itib. Şair deyir ki, bir adamı imtahan etməmiş, sınaqdan keçirməmiş onu özünə dost tutma, öz sirrini bir kimsəyə demə, dünyaya bel bağlama. İnsanların həyatda axtardığı yalnız puldur.

Borc üzündən Dilsuzu həbsxanaya da salıblar. Şərikləri ona ümid versələr də, dar ayaqda onu qoyub qaçıblar:

Çün şərikilər qoydular yalnız dükanda bəndəni,
Aşınalar söylədilər: qoymarıq pulsuz səni.
Biri təvid eyləyib, birisi etdi kisəni,
Xəlqə xatircəm olub, həm belə urduq daməni,
Başladıq borclulara, vəzza rəyatü əmmaməni.
Axırı zindana saldı bəndəni bir erməni
Böylə dərdi xalq ara daim əyan etmək gərək (8, 417).

M.Ə.Dilsuzun ictimai-siyasi məzmunlu əsərləri də diqqəti cəlb edir. O, yaşadığı dövrdən dad edirdi. Onun vəfasızlığından, insanların qeyri həqiqiliyindən, ədalətsizliyindən, işlərində dürüst olmamalarından, həyatda həqiqi heç nə görmədiyindən, gördüklərinin hamısının qəlp olduğundan ürək yangısı ilə söz açırdı:

Bivəfa dövrən əlindən hər zaman dad eylərəm,
Arifa, tut bir qulağın gör nə sözlər söylərəm.
Qazisin gördüm ki, qurmuş dam xəlqin malına,
Mollasın gör hiyləvü təzvir külli-halına.
Hacısı tüksüzpərəstdir, baxma yoğun şalına,
Rövzəxanlar tüpürürlər bir-birinin yalına,
Bir-birilə bəhs edirlər mən də sahibmənbərəm
(8, 413).

Bu dövrdə həkimlər sağaltmaq əvəzinə xəstələrin çoxunu öldürür, ticarətlə məşğul olanlar yalan sözlərlə

insanları aldadır, zərgəri, dərzisi halal yemir, hamı çalışır ki, kiminsə evini yıxsın. Dilsuz cavabsız qalmış min bir sualın yaratdığı iztirabları «Nədir» rədifli qəzəlində açıq-aydın ifadə edir və yaradandan bu suallara cavab tapmaqda imdad istəyir:

Ey məni xəlq eləyən Xaliq özün imdad qıl,
Qalmışam valeh ki, bu dünya nədir, üqba nədir?
Gündə yüz yol kafər ollam, yüz yol iman istərəm,
Bilmədim ki, küfrü iman, gəh «bəli», gəh «la»
nədir? (9, 195).

Yaşadığı dövrdə haqq-ədalət arayan şair insanları haqlı olmağa, haqqdan qaçmamağa, nəfsə uymamağa çağırır:

Əqli unutma, nəfsə əsir olma, həqqi gör,
Nahəqqə ver təməyyüz bu sudü ziyana bax!
Ver bircə quş-huşini, əsrari-həqq eşit,
Şahü gədaya verməz aman gəlsə gər əcəl
İbrət gözlə bircə müluki – Kəyanə bax! (8, 419).

İnsan həyatı, din və dünya məsələləri, təbiətdə baş verən hadisələr, təriqətlər, əqidələr, gündəlik həyatdakı münasibətlərdə rast gəlinən ziddiyyətlər barədə fəlsəfi düşüncələr, onları dərk etmək ehtirası bir sıra XIX əsr şairlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır. M.Ə.Dilsuz da belə şairlərdəndir. O, çürük ehkamların qərar tutduğu bünövrəni, insan fikrini boğan zənciri atəşə tuturdu.

Dilsuz müasirlərini həyatı fəaliyyətə, yaradıcılığa sövq edirdi. O, Xurafatın, bəzi şəriət mərasimlərinin insanlara sevinc yox, qəm, kədər gətirdiyi qənaətindədir.

Zahidin baxma kələmdən yekə əmmaməsinə,
Məscidi qəsb eləyib, qabili-bütxanə deyil.
Saxlayıb hiyləvü təsvir kəməndin əldə,
Salacaq boynuna, bil, səbheyi-səddanə deyil (9, 198).

«Cənubi Azərbaycan lirikasında dini qanunlar, ayin və ibadətlər qadın gözəlliyinə, məlahət və lətafətinə münasibətdə daha kəskin tənqid olunurdu. Bu məqamda qadın gözəlliyi birbaşa dini təbliğata qarşı mübarizə vasitəsinə çevrilir. Qadın gözəlliyi şeirdə bütün ayin və ibadət vasitələrindən üstün hesab edilirdi. Raci, Ləli, Dilsuz, Şükuhi kimi şairlər elə bədii təsvir və ifadə vasitələrinə müraciət edirdilər ki, onların vasitəsilə şeirə dərin ateistik məzmun aşılanırdı. M.Ə.Ləli gözəlin qaşının «Zülf üstə meyl» etməsini xəndək davasında Həzrət Əlinin qılıncı – Zülfüqarın həlak olmuş ərəb sərkərdəsi Mərhəbə tərəf uzanmasına oxşadırdı» (4, 654).

M.Ə.Dilsuz gözəlin zülfünü sünbülə, qaşını isə kamana oxşadır:

Məni qılsa məni bu qaşı kamandan hər kəs,
Olsun aləmdə o kəsgin dəmi-səmsamə düşar (10, 163).
Qaşü göz, müjganü qəməzə, zülfi-sünbül, xətti xal,
Ola yüz min can fəda bu dilbərin nəqqaşına (9, 195).

Ağıl, əxlaq, zahiri cazibədarlıqla birlikdə gözəlliyin tərkib hissələri-vəfa, sədaqət, etibar, xeyirxahlıq, namus kimi keyfiyyətlər gözəlliyin əsas şərtlərindən hesab olunur.

M.Ə.Dilsuz əhdi-peymanı unudan aşıqları namərdlikdə ittiham edirdi. O, insanlara sevgisində, əhdində vəfalı olmağı tövsiyə edirdi:

Dolanım başına, öz əhdini inkar eləmə,
Hər kim öz əhdini inkar edə, mərdanə deyil (9, 198).
O, həm də hər adama bel bağlamamağı məsləhət görürdü:

Dəhr ara hər aşınayə bağlama bel, zinhar
Mən də, sən tək bağladım bel, görmədim bir etibar
(8, 416).

M.Dilsuz insanın öz məhəbbətini gizlədə bilməsini mümkün saymır. Əgər hər hansı bir insan eşqini söz ilə əyan etməkdə çətinlik çəksə də bunu mütləq hərəkətləri ilə biruzə verəcəkdir:

Əzizim, eşq aləmdə yəqin bil kim, nihan olmaz,
Qələt sözdür, deyərlər: «aşıqın eşqi əyan olmaz»
Görüb məşuqəsin aşıq, qaçar rəngi, dizi titrər,
Biəynə surəti-divar olar, cismində can olmaz (9, 196).

Şairin sevgisi o qədər saf, qüvvətli, tükənməzdir ki, o sevgilisindən kənar behiştə belə olmaq istəmir, onsuz gülüb danışmağı özünə haram bilir. Ondan özgəsinə baxarsa gözlərinin kor olmasını arzulayır. Onsuz qalacağı təqdirdə öləcəyindən qorxur:

Məni-Dilsuzu göftarın edib suridə ətvarın,
Əyan et mahi-rüxsarın, budur xofum: Öləm sənsiz
(9, 198).

M.Ə.Dilsuz «Deyil» rədifli qəzəlində lirik qəhrəmanlarını dillər əzbəri olan bütün dastan personajlarından üstün tutur. Şair «dilbərinə» müraciət edərək onu Leylidən «məstanə», özünü isə Məcnundan «divanə» hesab edir:

Dilbərim, Leyli yəqin sən kimi məstanə deyil,
Qeys aləmdə bu gün mən kimi divanə deyil.
Gərçi bu aləm ara çox gözəlin şöhrəti var,
Baxıram heç birisi sən kimi dürdanə deyil (9, 198).

«XIX əsr Azərbaycan lirikası bədii məzmun, ideya-estetik ovqat baxımından zəngin olduğu qədər də keşməkeşli, enişli-yoxuşlu bir yolla inkişaf edirdi. Klassik poeziya üslubunda yazan şairlərin ictimai mənşəyi, mədrəsə təhsili alıb dini dünyagörüşə yiyələnməsi onların yaradıcılığına da müəyyən təsir göstərirdi. Bu şairlər bir tərəfdən dünyəvi məhəbbəti tərənnüm edir, fanatizmə və yalançı ruhaniliyə qarşı çıxaraq, elm və mədəniyyəti tərəfləyir, məscidi «bayquş yuvası» adlandıraraq, arif adamları oradan uzaqlaşmağa çağırır, ikinci tərəfdən isə dini mərasimlərdə oxunan mərsiyə, növhə, sinəzən və mədhnamələr yazırdılar. Özü də bu hal XIX əsr şairlərinin, demək olar ki, əksəriyyətinə xas olan bir

xüsusiyyət idi. Hətta mövcud dini təəssübkeşliyi pisləyib, vaiz və zahidləri riyakar, ikiüzlü adlandıran Əbülhəsən Raci, «Künci-meyxanəni» məskən edib hər şami səhər, Vermə Dilsuz, əlini zahidü molla əlinə» - deyərək xərabəti şeirlər yazan Məhəmməd Əmin Dilsuz da dini mədhnəmə, mərsiyə və sinəzənlər yazmış, bu əsərlər camaat, arasında geniş yayılmışdır» (5, 12).

Mərsiyə şeirindəki dünyəvilik və tarixilik humanizm ideyaları ilə bağlı idi. Dilsuz da bütün mərsiyə şairləri kimi insanın azadlıq ideyasını müdafiə edirdi. Qumri, Raci kimi Dilsuz da təsvir və mədh etdiyi qəhrəmanlar – Məhəmməd, Əli, Hüseyn kimi tarixi şəxsiyyətlərin ruhən ölmədiyinə inanır və onlardan kömək diləyirdilər:

Mən bu dərin möhnətindən canə yetdim, ya Əli,
Bəhri-qəmdə Nuh tək tufanə yetdim, ya Əli,
Təpmədim bir dadrəs, hər yanə getdim, ya Əli,
Dərd əlindən atəşi-süzənə yetdim, ya Əli,
Rəhm qıl, Dilsuzəm, ey mövlə, qulami-Qəmbərəm
(8, 415).

«XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan şairləri arasında mərsiyə, növhə, sinəzən və şair müsibət mahnıları böyük şöhrət tapmışdı. Dəxil, Qumri, Raci, Sərraf, Dilsuz, Pürgəm, Şükuhi, Dilxun, Ləli, Çakər, Mirzə Səməndər kimi şairlər var qüvvələrini sərf edərək, söz sənətinin bütün üsullarından, bədii vasitələrin hər növündən istifadəyə çalışaraq camaatı aqlatmış, dünyadan əl üzməyə, axirət fikri ilə, cənnət xəyalı ilə yaşamağa çağırırmışlar.

Dilsuz şiələri müttəsil, gecə-gündüz aqlamağa çağırır:

Ağla ey şiə, nə qədər olsa macal,
Bu azadə şəbübü ruzu məhi-sal.
Vay ol kəsə ki, rehlət edə bu cəhanidən,
Bir dəsti-xətti olmaya sahibzəmanidən...» (11, 16-17).

Müasirləri arasında «Ustad» ləqəbi ilə tanınan, mərsiyəçiliyi və qəzəlxanlıığı ilə şöhrət tapmış M.Ə.Dilsuz əsərlərini Azərbaycan və fars dillərində yazmışdır. Onun qəzəl, qəsidə və növhələrdən ibarət olan birinci «Divan»ı 1878-ci ildə çıxmış az müddətdə on bir dəfə nəşr edilmişdir.

Dilsuz haqqında «Təbriz tarixi» kitabının müəllifi Şahzadə Nadir Mirzə yazır:

«Dilsuzun «Divanı»nın Azərbaycan xalqı içərisində misilsiz bir yeri var. Onun «Divanı» on bir dəfə çap olunduğuna baxmayaraq, yenə də tapılmır. Tarixdə bədii ədəbiyyat sahəsində ana dilində yazılan sənəti əsərlər həmişə belə gözəl, xoşbəxt və ali tale sahiblərinin olmuşdur» (7, 75).

XIX əsrin ikinci yarısında ötən dövrlərdə olduğu kimi poeziya, xüsusilə onun lirik formaları Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında aparıcı mövqə tuturdu. Bu dövrdə yaradıcılıq aləminə gələn Əbülhəsən Raci, Mirzə Əli xan Ləli, Mirzə Mehdi Şükuhi, Məhəmməd Hidəci,

Nazim Ərdəbili və başqa şairlər kimi Məhəmməd Əmin Dilsuz da Şərq və Azərbaycan şeirinin zəngin tarixi təcrübəsinə, demokratik ənənələrinə istinad edib, onun keyfiyyətlərindən bəhrələndiyi üçündür ki, dövrün nəbzini tuta bilmiş və əsərləri əldən-ələ gəzərək onu XIX əsr şairlərinə daha da yaxınlaşdırmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Dilsuz. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan / Azərbaycanın görkəmli elm, sənət adamları/. B., Azərənəşr, 1987, 464 s., s. 83.
2. Dilsuz M.Ə. Qəzəllər; Qəsidə. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası / tərt. ed. Z.Əsgərli /B., Şərq-Qərb, 2005, 424 s., s. 160-165.
3. Dilsuz M.Ə. Nədir?; Məiləm; Əlinə; Olmaz; Səni Tarı; İnsaf olmaz; Sənsiz; Deyil; Olur könül; Sözlərin; Düşar; Çıxar. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Dörd cildə, I cild /Tərt. ed. M.Mənafi, Z.Əkbərov, R.Qasımova/. B., Elm, 1981, 384 s., s. 194-200.
4. Əsgərli Z. Cənubi Azərbaycanda ədəbi hərəkat. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Altı cildə, IV cild. B., Elm, 2011, 858 s., 641-682; 647; 651; 654.
5. Əsgərli Z. XIX əsr Azərbaycan poeziyası. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası /Tərt. ed. Z.Əsgərli/ B., Şərq-Qərb, 2005, 424 s., s. 4-22.
6. Heyət C. Dilsuz. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. B., Yazıçı, 1993, 175 s., s. 106-107.
7. Xəndan C. Uğur yolu. B., Azərənəşr, 1978, 283 s., s. 74-75.
8. Köçərli F. b. Məhəmməd Əmin «Dilsuz». Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild /Tərt. ed. R.Qəmbərqızı/ B., Avrasiya Press, 2005, 464 s., s. 388-399; 407-417.
9. Məhəmməd Əmin Dilsuz. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. Dörd cildə, I cild /Tərt. ed. M.Mənafi, Z.Əkbərov, R.Qasımova/. B., Elm, 1981, 384 s., s. 194-200.
10. Məhəmməd Əmin Dilsuz. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası /Tərt. ed. Z.Əsgərli/ B., Şərq-Qərb, 2005, 424 s., s. 160-165.
11. Paşayev M.C. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). B., Ziya-Nurlan, 2004, 391 s., s. 16-17.

Latifa Mirzayeva

An artist who is closer to the 19th century poets

Summary

Southern Azerbaijani poet Mohammad Amin Dilsuz is one of the literature masters of the XIX century, whose main subject of the work is justice, equity, and human emancipation. So based on a rich historical experience and democratic traditions of Eastern and Azerbaijani poetry, there were reflected characteristic features of this literature in the creativity of the poet.